

Ennél is meggyőzőbb egy jeles jugoszláviai magyar egyháztörténész, Erős Lajos vélekedése, aki Canonica Visitatióra hivatkozva a következőket mondta a múlt év nyarán egy csíkszeredai kutatónak, Mirk Lászlónak: „... egy faluépítés azal kezdődött, hogy keresztet állítottak a temetőnek kijelölt helyen, mégpedig egy nagy keresztet, azaz trabalis keresztet, ami azt jelenti: „nagy”. Sem a telepítéskor, sem utána még sokáig nem volt a falunak imaháza, temploma, ezért ennél a trabalis keresztnél gyűltek össze a katolikus vallású lakosok vasár és ünnepnap, itt imádkoztak, itt tartotta a szentmisét a pap. Erős Lajos szerint ezt nevezték oráló (sic) keresztfának is, hiszen az imaház vagy templom felépítéséig ez a kereszt volt a vallásos élet fókusza. Ilyen keresztet álltak mindenütt, amíg fel nem épültek a templomok.” (MIRK LÁSZLÓ csíkszeredai gimnáziumi tanár és néprajzkutató leveleiből. Ugyanő erről a témáról: „Mi itt vagyunk, és itt maradunk – honn” Hargita Kalendárium 1999. Csíkszereda 151–155.)

Az a keresztfát nevezték *oráló* vagy *oráló* keresztfának, amely helyettesítette az istentisztelet színhelyéül szolgáló templomot, a hívek természetesen gyülekező helyét. Köztudott ugyanis, hogy három székelyek alkotta településen (Székelykeve, Hertelendyfalva, Sándoregyháza) lehetett a múlt században vagy korábban olyan keresztfa, amely sokféle funkció fenntartására nyújtott módot. Gyergyóban megmaradt ennek a másik változata, amely szerint a szomszédos települések összetartozását teheték egyértelművé az ősök, és ebben az esetben már nem csupán az ima, hanem meghatározott célú beszédek megtartásának színhelye is. Ugyanakkor szoros összefüggésben volt és van az Óráló keresztfák léte a természet újjászületésével és Krisztus feltámadásával.

FARKAS FERENC

Népetimológia Veszprém megye helységneveiben

A földrajzi nevek gyűjtése során tapasztalhattuk, hogy a helynévadásban jelentős szerepet tölt be a népetimológia. A kérdéssel behatóan foglalkozott RÓNAI BÉLA (NÉ. 7: 9–18). Cikkében a népetimológia legfontosabb irodalmát is áttekintette – ezért erre nem térek ki.

A népetimológiával foglalkozó dolgozatok egyik központi kérdése a fogalom tisztázása. A problémát legutóbb HOFFMANN ISTVÁN világította meg és tisztázta A helynevek nyelvi elemzése (Debrecen, 1993.) c. munkájában. Rámutat, hogy a szakirodalom a népetimológiát egyrészt névkeletkezési folyamatként mutatja be, másrészt ide sorolják azt a gyakori jelenséget is, hogy a helységneveket a használók új motivációval igyekeznek ellátni, tudálékos névmagyarázatokot fűznek hozzájuk. Ennek az az oka – írja Hoffmann –, hogy az ilyen értelmezések alapjául ugyanazok a motívumok szolgálnak, mint amik a népetimológiás változásoknak is mozgató rugói.

Dolgozatomban Veszprém megye földrajzi neveiből a településnevekben fellelhető „népetimológiákat” vizsgálom meg. (Veszprém megye földrajzi nevei. I. A Tapolcai járás. Bp., 1982. II. A Pápai járás. Bp., 1987. III. Az Ajkai járás. Bp., 1991. IV. A Veszprémi járás. Megjelenés alatt.) Természetesen a népetimológia kifejezést – a fentiek értelmében – a jelenkori, megszilárdult, hivatalos helységnevek eredetének népi magyarázatára használom. A helységnevek, vagy azok egyes elemei a névhasználók számára motiválatlanok, ezért új motivációt teremtenek nekik. Így e névmagyarázatok nem tudományos, hanem folklorisztikus jellegűek. Terjedelmük az egy mondatos közléstől a rövid epikus történetek előadásáig terjed. Gyakran adomák, olykor humorosak, pikánsak. A névmagyarázatok közismertek, hagyományozódnak, a település lakói identitástudatának részét képezik. Gyakran megtalálhatók az írott-történeti névanyagban: Pesty Frigyes gyűjtésében is. Pesty gyűjtésének és a nép névismeretének viszonyát a kölcsönösség jellemzi. Ma már nem tudjuk eldönteni, hogy Pesty jegyzett-e le néphagyományt, avagy az ő történeti ismereteire is támaszkodó adatai folklorizálódtak.

Veszprém megye 232 településéből az adatközlők 124 településen fűztek magyarázatot a helység nevéhez (53,4%), olykor többet is; máskor az összevont települések egykor volt önálló részének nevét magyarázták (pl. *Adorjánháza* III/1., *Hárskút* IV/22.).

A nagyszámú névanyagból a terjedelmi kötöttségek miatt nem foglalkozom azokkal a népi névmagyarázatokkal, amelyeknek tartalmát a név igazolja – függetlenül az etimológiai illetve a történelmi igazságtartalmától. Ide tartoznak a település birtokosára utaló népetimológiák (pl. *Hetyefő* I/5., *Noszlop* III./11., *Szápár* IV./7., *Bánd* IV./30.), a természeti környezettel magyarázott helységnevek (pl. *Zalaerdőd* I./4., *Iharkút* II./56.), valamilyen történelmi eseményre utalók (pl. *Gyepükaján* III./42.), vagy a település lakóinak foglalkozása (pl. *Lovászpátona* II./18., *Takácsi* II./18.), a település fekvése (pl. *Sáska* I./18., *Lesencetomaj* I./35.), a vallással vagy idegen ajkú lakossággal való kapcsolat (pl. *Monostorapáti* I./20., *Sümeprága* I./16.).

A vizsgálatba bevont népetimológias neveket két nagy csoportba soroltam. Először (I.) azokat vizsgáltam meg, amelyekben vagy az értelmezhetőség hiánya, vagy a név hangzós formája indíthatta el a népetimológiát, vagy egyéb jelenségek indukálhatták azt. A második nagy csoportot (II.) azok a helységnév magyarázatok képezik, amelyekben a folklorisztikus elem dominál. Mivel az e típusba sorolt népetimológiáknak is valamilyen nyelvi jelenség az alapja, bizonyos esetekben az I. csoportban mutatom be. Az ún. tudós népetimológiákat III. alá soroltam.

Veszprém megye helységneveinek rendszerét JUHÁSZ DEZSŐ – főleg a FNESZ-re alapozva – elkészítette (MNYTK. 160. sz. (1981)253–63). Az egyes népetimológiáknál – szükség esetén – [J. ill. FNESZ] jelzéssel hivatkozom adataikra.

I. A népetimológiát nyelvi jelenség indukálja.

1. A név vagy valamely eleme ismeretlen a használó számára. A köznyelvből kihalt szójelentést a hangalak mai köznyelvi jelentésével hozza kapcsolatba a népetimológia. *Bakonybél* IV./14. A Bakony belsejében van. [FNESZ: Beli szn; J: ismeretlen] *Malomsok* V./2. Sok malom volt itt. *Raposka* I./39. [J:

Repesoka] – A *sok* 'falú' jelentés ismeretlen, valamint a *Repe* szn. is. Családnévnek minősíti a népetimológia: Eszterházy Pál uradalma volt. Amikor kötelező lett az itt élő embereknek mint úrbéreseknél földet adni, akkor épült ki a település. A lakók egyikének neve Raposea volt, akinek hanyag, rendetlen volt a háza, és ezért a tisztartó büntetésként ráírta a nevét így: Raposa. Ez a falu szélső háza volt, s aki a faluba jött, e nevet látta először. Így lett a falu neve *Raposa: Raposka*. *Gógánfa* I./8. A falu Gógán nevű uraságé volt a törökidő idején. A települést nádas vette körül. A törökök nem tudták elfoglalni a falut, mert az uraság kéménye mindig füstölt. Egy leány bevezette a törököket egy ösvényen. Az uraság háza körül fahasábokból álló kerítés volt. A jobbágyság ezt kihúzgálta, és ezzel verte vissza a törököt. Így lett a falu neve Gógán-fa. *Káptalanfa* III./40 – A fa-falva összefüggést nem ismerők különböző módon világítják meg a névelem értelmét: Káptalani birtok volt. A Pap-kert végében volt egy kétágú fa. Itt épült az első ház, így került a fa szó a falu nevébe. *Kislőd* IV./19. Sokat lődöztek a Bakony erdejében. *Kemeneshőgyész* II./26. A falut birtokosának lánya örökölte, s a hölgyrészből keletkezett neve, ami idővel megrövidült. *Nagyesztergár* IV./11. Egy Nagy Eszter nevű lány szerelmi bánatában a Gál nevű patakba ölte magát. Ebből keletkezett a falu neve. A R.lövő, a R.hölgy=menyét, az R.esztergár=esztergályos foglalkozást jelentő szavak homályba merülése szülte a színes névmagyarázásokat. *Őskü* IV./27. Ős kő állt a falu helyén. – Az Ős szn. ismeretlen, a népetimológia köznévi – régi, ősi – értelmezést ad a szónak. *Soly* IV./32. Mátyás király sólyommadarakra vadászott itt. – A latin eredetű szn. [Saul] köznyelvi kihalása készítette a nyelvhasználót arra, hogy a nevet a köznyelv számára értelmes szóvá egészítse ki, bekapcsolva az „etimológiát” a gazdag Mátyás mondakörbe.

2. A népetimológia alapja hangtani jelenség, mely nemcsak a jóhangzással társul, hanem melyet egyéb nyelvi jellemző is motiválhat.

a) Másalhangzó hasonulás található a nevekben: *Csajág* IV./45. [J. ? szn.] A falu lakóit gyakran (meg)csalják ('becsapják') az erre járó vásárosok. *Kékkút* I./37. A községben két kút (forrás) volt, s régen *Kétkút* volt a falu neve. [J: *Kőkút*] *Olaszfalu* IV./16. Régen *Ólasfalú* volt a község neve, mert sok sertést tartottak. – A falunév „megváltoztatásában” szerepe lehet az eufémizmusnak.

b) Magánhangzókieés értelmessé teszi az ismeretlen eredetű helységnév nevét: *Küngös* IV./40. A falu határában álló köinges szentről. *Tés* IV./17. A Mátyás mondában a te is, te is szókapcsolat összevonásából keletkezett a falu neve. Mátyás királyt felbosszantották a környezetében lebzselő udvari emberek. Rájuk parancsolt, hogy azonnal takarodjanak az erdőbe fát vágni. Azok csak ámultak, bámultak. Ekkor sorra vette őket, s mindegyikre külön rámutatott: te is, te is, te is!

c) Hangátvetés: *Kolontár* III./35. Népi alak: *Korontál*. *Veszprémvarsány* II./14. Az ismeretlen törzsi népnevet „van sár” kifejezésként értelmezik.

d) Hangutánzó szó szülte: *Ukk* I./6. népetimológiáját a falu nevére szóló adomában. A település még csak néhány házból állt, amikor a falu apraja-nagyja összegyűlt, hogy elnevezzék. Közben iszogattak, talán sokat is. Felállt egy öreg, erősen italos ember. Meg akart szólalni, de csak annyit tudott mondani: U... és csuklott. Így lett a falu Ukk.

e) Szójáték: *Halimba* III./44. Neve a hinta-palinta gyerekmondóka mintájára: ha-limba-ha-limba. A törökök ittjártakor a magyarok hintát kötöttek nekik. Ezt itt limbának nevezik. Mikor meglökték, akkor mondták: ha-limba. *Rigács* I./2. Lakói ácsok voltak, ebből származik az ács-Rigács falucsúfoló, ami a falu névadója lett.

3. A helységnévbe, vagy annak valamelyik elemébe a névtől független értelmet visz a magyarázó. Ezekben a népetimológiákban a hangtani változások nem szabályos megfelelések, inkább beleérzések, esetleg nyelvjárási hatásra. *Díszel* I./27. Szép hely, dísz(h)el(y) volt, ahol a falu megtelepült. *Hosztót* III./34. A török után húsz tót alapította a falut. [J. Hosszítótiból rövidült.] *Nagyalacsony* III./3. Alacsony fekvésű területen létesült a falu. *Pápateszér* II./33. A falu területén tíz forrás van, ez volt a település névadója. – Pesty felsorolja név szerint a nevüket! *Tapolca* II./29. Tó-polca. Az „etimológia” talán a tó fölötti értelmet hordozza? A város magja, központja a római romokat is rejtő *Malom-tó* körül létesült. [FNESZ: a Tapolca patakról.]

4. A népetimológia a nyelvjárási alakhoz kötődik: *Kapolcs* I./13. A népi ejtés *Kapujcs:Kapocs*. Két hegy között a kapuszerűen összeszűkülő völgyben települt a falu.

5. A népetimológia az idegenajkú lakossághoz kötődik: *Csékút* III./43. A *Csekut* nevű leromladozott várról „etimológia” Pestytől származik. [FNESZ: csökút] Ma *Padrag* III./43. része, melynek „etimológiája” összecseng Csékútéval, ui. a falut alapító szénégető morva telepések az északi széltől védett hegyoldalban telepedtek le. Innen a Pod rág=part alatti falunév.

II. A népetimológiát tartalmazó folklorisztikus történetek több „műfajba” sorolhatók.

1. A névalak változtatása nélkül a jelentésnek megfelelő magyarázatot, vagy értelmező történetet (mondát) fűznek a névhez: *Adorjánháza* III./1. Valamikor egy Adorján nevű ember települt le itt, s elmentek az égerfa erdő aljába települt *egeraljaiak* megnézni, hogyan épül *Adorján háza*. *Hárskút* IV./22. 1956-ban alakult Lókútnak *Gyertyánkút* és Szentgálnak *Hárságypuszta* nevű határrészeiből. Népi név ma is Gyertyánkút. Gyertyánfa alatt volt a falu egyetlen kútja. Hársfából készített ágyon feküdt Mátyás király a vadászkunyhójában. *Kiscsősz* III./12. A régi időben a csősz határ erdő volt, és a mai falu helyén egy csőszkunyhó állt, melyben az erdőőr lakott. E köré települt a falu, amit a csőszkunyhóról neveztek el. *Lovas* IV./59. Amikor Szt. István király a Koppány vezette pogány magyarokkal a Veszprém melletti harcát vívta, lovassága itt volt elszállásolva. *Tüskevár* III./27. A törökidő után a község lakói tuskével kerítették be magukat. Ezért kapta ezt a nevet az előző *Nagyjenő* helyett. *Mezőlak* II./27. A mátyusháziak a mai Mezőlak határában dolgoztak, gyakran a mezőn aludtak a nagy távolság miatt, majd meg is telepedtek ott, falut alapítottak. *Sáska* I./18. 1. Sáskajárásról kapta a nevét. 2. 1548-ban Sáska nevű kapitány verte ki a törököt.

2. Mese: a helységnévet magyarázó történet és a név közötti kapcsolat esetleges: bármely településnévvel behelyettesíthető lenne az. *Ajka* III./31. A Bakony erdejéből kisértálgató óriás egyszer megbotlott és elesett. Ahová az ajkát beverte, ott települt meg Ajka, a puttonyából kiesett nő pedig a Somló.” *Csesznek* IV./4.

A vár urának volt egy féltve őrzött kan disznója. A *Kőmosó* sziklabarlangjában tanúzott egy hatalmas kígyó. Ez a barlangjába hurcolta és felfalta a Csesznek nevű kan disznót, akiről elnevezték a falut. *Óbudavár* I./14. Egy Buda nevű földesúr lakott itt, aki egy-egy nyilat lőtt ki, s úgy osztotta szét birtokát fiai között: Antal, Jakab, Csicsó a szomszéd községek névadói lettek. (*Szentantalfa* I/22., *Szentjakabfa* I/15., *Balatoncsicsó* I/1.) Buda a falujában maradt.

3. A helységnévhez fűződő történet szövegében, a szöveg kontextusban válik „értelmessé” a népetimológia.

a.) Törökkori történetek : *Sümeg* I/11. 1. A török idején a várvédők forró vízzel öntötték le az ellenséget, s közben ezt kiabálták: Süjj meg! 2. A török kiűzése után tüzet raktak, ökröt sütöttek. Körültáncolták a tüzet és kiabáltak: Sü meg!

b) Adomák

– A történet alapja szójáték

Balatonaliga /Balatonvilágos IV/61. Két ember ballagott Bozsok felől. Az egyik azt mondja: Nézd, koma! Mintha ott messze egy nagy víz volna! – Erre a másik: Alig a! /= aligha víz az/: Később, mikor közel értek, megint megszólal az első: Na, ugye mondtam, hogy víz! – Világos! – felelt rá a másik.

– A népetimológia a nevet szókapcsolatnak tekinti, ez képezi az értelmezés alapját.

Csögle III/4. Egy járókelő ember kutyájával járta az országot. Csög volt a kutya neve. Éjjel az ember elaludt a falu mellett egy árokban. Felébred, hívja a kutyát: Csög! Le! A falusiak nem tudták mi legyen a falu neve, s mikor ezt meghallották, Csöglének nevezték. *Kerta* III/16. Az iszkázi dombon megálltak az emberek és a falu felé mutatva azt mondták: Kert a! Innen kapta a falu a nevét. *Borszörcsök* III/24. Lakodalomkor fogytán volt a bor. A gazda szívni akarta a hordóból, de az csak szörcsögött. Az egyik vendég így kiáltott fel: Szörcsög a bor! Ebből lett a falu neve. *Gyulafirátót* IV/25. 1. A cselédlány apasági pert indított a földesura ellen, aki ígérekkel rászedte kocsisát a tárgyaláson való megjelenésre. A gyanúba kevert legény így védekezett: Gyulafi rátót! 2. A bírói ködmönnel megjelölt helyre akarta tolni az előjáróság a templomot. Kellő erőlködés után a bíró megnézte, megfelelő helyre mozdult-e. Álljanak meg! Rátótuk! – Jóllehet a ködmönt a cigány lopta el! *Kádárta* IV/36. A régi világban egy kádártai ember egy kád árt vett a háttára. Mire Kádártára ért, összerogyott a súlya alatt. Kérdezték tőle, mi baja van. Azt felelte: A kád árt! Innen a falu neve. *Veszprém* IV/36. Gizella királyné a székesegyház építtetése közben pénzzavarba jutott. Levetette magáról a drága prémekkel ékes ruháját, és „Vessz prém!” szavakkal ezt is a templom építésére áldozta – egyben nevet adott a városnak.

III. Tudós népetimológiák

Néhány településnév népetimológiája egyértelműen un. tudós népetimológia. Ide tartozik: *Csögle* III/4. A hunok maradványai települtek meg itt *Csigla*:*Csigle mezején*. *Inota* IV/20. Mátyás királynak volt itt egy palotája. Egyszer kíséretével pihent az inotai szorosban a patak partján. Így szólt a király: Na, itt álljunk meg egy nótára! Írásban: I.nóta. Ebből lett Inota. *Sáska* I/18. A Saska név németes ejtéséből. *Ukk* I/6. A pogány magyarok Ukko istenéről.

A népetimológiák az összetett helységneveket éppúgy érintik, mint az egyeleműeket, vagy az annak véltet (pl. *Nagysztergár, Raposka*).

Természetesen a hivatalos névadással keletkezett előtagok már nem esnek a népetimológia tárgykörébe, hiszen kiforrott alak és jelentéssel bíró földrajzi nevek lettek részei a névtestnek (pl. *Bakony, Balaton*). Mindez felvetheti a kérdést, hogy a helységnevek esetében megszűnik-e a népetimológiás magyarázat lehetősége. A névanyagunk azt bizonyítja, hogy a „tudós” népetimológia, az írónoki etimológia (KÁLMÁN BÉLA, Nyr. 91:4) ma is él. A *Királyszentistván* IV/3. nevéhez fűződő népi hagyomány pedig népetimológiáról tanúskodik.

Az első világháború előtt Ferenc József ezen a környéken megjelent egy katonai gyakorlaton. A falu lakossága barátságosan fogadta őt. Az uralkodónak is megtetszett a kis falu kedvessége, szép fekvése. Ekkor megváltoztatta a község nevét – mely addig Szentistván volt – Királyszentistvánra. [FNESZ: 1909 óta viseli a *Király* előtagot, jelezve ezzel hogy a névadó Szt. István király és nem a vértanú Szt. István.]

Csupán a helységnevek népetimológiáját vizsgálva a legmeglepőbb adat a számtalan, színes folklór anyag. Ezek sokfélesége tartalmilag, műfajilag, stílusosan nemcsak csodálatra készítetnek, hanem újra és újra igazolják a földrajzi névgyűjtemények más tudományágakban való hasznosságát, értékét.

VARGA MÁRIA

Népetimológiás magyarázatok a nagykőrösi földrajzi nevekben

Minden bizonnyal több száz éves az az igyekezet, amellyel az egyszerű ember próbálja megfejteni közvetlen lakóhelyének elhomályosult jelentésű neveit. A határjárások tanúsága szerint nem is mindig az érdeklődés motiválja határmegismerő tevékenységét, hanem esetleg a szükség vagy valami nehezen felejthető élmény (pl. az „emlékezet okáért” történő megcsapatás kiterjedt szokása (BÁRTH 1997: 307) A nagykőrösi határneveket is sokan próbálták már szóra bírni, többek között Nagy Lajos, aki 1933-ban készült tanulmányának ezt a címet adta: *Amit a kőrösi határ mesél*. Mindenkor jól feladta a leckét a ez a nagy múltú mezőváros, hiszen tucatnyi a jelentését rejtelmes homályba burkolt név mind a kül-, mind a belterületen.

A névfejtési kísérletek a legtöbbször nyelvileg képzetlen, iskolázatlan emberektől származtak, így aztán sok népetimológiás magyarázat is született. Már a település nevét is félremagyarázták egyesek, hiszen a *kőrösfá* helyett a *körrel* hozták kapcsolatba, azt állítván, hogy azért lett *kör-ös* ez a város, mert „oly hely, melynek kerülete, hozzátartozó vidéke van.” (GALGÓCZY 1896: 2) Az igaz, hogy kedvező földrajzi helyzete miatt már a honfoglalás után megtelepedtek itt őseink, és *Körösnek* – templomos helyként – a tatárjárás után is sikerült talpon maradnia, bekebelezve a környék apró falvait. Ezek neve városrész-, utca- vagy határrésznevként él-